

TELEPÜLÉS-MORFOLÓGIAI KUTATÁSOK MENDÖL TIBOR ÓTA NAPJAINKIG

CSAPÓ TAMÁS

SETTLEMENT MORPHOLOGY RESEARCHES SINCE TIBOR MENDÖL TO DATE

The paper analyses the Hungarian researches on settlement morphology, since the beginning of the 20th century to date. Its primary goal is to demonstrate, without aiming at completion, the objectives, methods and prominent academics of settlement morphology researches. The early Hungarian researches on the image and structure of towns and cities took over the methodology and goals of the German urban geography, and their role was outstanding in Hungarian settlement geography. The regime change in 1949/1950 restructured the character of the researches, for ideological/political considerations. The focus was now on functional analyses, the rather few papers written on urban image were not given much publicity. After the regime change of 1990, morphology researches that primarily dealt with the functional restructuring of the towns and cities and the appearance of new morphology features were in the main stream of the settlement geography researches once again.

BEVEZETÉS

A települések, vagy inkább a városok alaktanával és szerkezetével foglalkozó településföldrajzi kutatások sorsa nagyon különböző volt hazánkban az elmúlt 100 évben. Kezdetben, a II. világháborúig, a településmorfológia a településföldrajz egyik legfontosabb kutatási irányát jelentette, majd az államszocializmusban, a központi ideológiai elvárásoknak megfelelően szinte teljesen háttérbe szorult, ám a rendszerváltozást követően a fénixmadárhoz hasonlóan újjáéledt, részben visszatért a „mendöli” alapokhoz, részben pedig új vizsgálati módszereket és célokat megvalósítva új alapokra helyeződött.

Jelen tanulmány – tisztelve a magyar településföldrajz atyjának, a 110 éve született Mendöl Tibornak – az elmúlt, mintegy 100 év településmorfológiai kutatásainak céljait, módszereit és jelesebb képviselőit kívánja bemutatni, de – a terjedelmi korlátok okán – nem törekszik/törekedhet a teljességre. Megírására egyértelműen hatott Jankó Ferenc 11 évvel ezelőtti kiváló tanulmánya, amelyben a szerző alapos történeti áttekintést adott a települések belső szerkezetének hazai vizsgálatairól (JANKÓ 2005).

1. A KEZDETEK

A településmorfológiai kutatások kezdete hazánkban a 20. század legelejére tehető. A harmincas évekig kutatóinkra a legnagyobb hatással a német városföldrajz eredményei voltak. A német városföldrajz művelői elsősorban a települések arculatával, azon belül a beépítéssel, a tető és az épületformák leírásával, a házak funkcionális használatával és végső soron az egyes

épülettípusok vizsgálatával foglalkoztak (*HASSET 1907*). A hazai geográfusok közül ki kell emelni *Prinz* Gyulát és tanítványait, akik Pécsen, és *Kogutowicz* Károly tanítványait, akik Szegeden publikáltak először településföldrajzi témákban. A kutatásokban hangsúlyos volt:

- a települések kialakulása és története,
- a helyi és helyzeti energiák taglalása,
- a települések alaprajzi fejlődése,
- morfológiai elemzések.

Ez utóbbiak keretében elsősorban a háztípusokat, építkezési módokat és anyagokat vizsgálták, a német városföldrajz eredményeire támaszkodva. Néprajzsként foglalkozott a városalaprajz fejlődésével és a településtörténettel *Győrffy István* és *Fodor Ferenc* (*GYÖRFFY 1913, 1926, FODOR 1930*). Ezzel szemben a városok szerkezetével kapcsolatos kutatások csak elvétve akadtak (*SCHWENDTNER 1935*).

2. MENDÖL MORFOLÓGIAI MUNKÁSSÁGA

Mendöl kezdeti kutatásaira erősen hatott a német városföldrajz (a beépítésben), valamint a francia emberföldrajz (a funkcionalitásban). Hatással volt rá *Prinz* elmélete a települések kialakulására ható helyi és helyzeti energiák szerepéről (*PRINZ 1922*). Véleménye szerint az arculatot és a szerkezetet is meghatározza az, hogy alapított (*gegründete stadt*), vagy nőtt (*gewordene stadt*) városról beszélünk. Az alapított városok városiasabbak (horizontálisan zártabbak, vertikálisan tagoltabbak, szerkezetük összetettebb), mint a nőtt, egykori alföldi mezővárosok, melyek arculatilag és szerkezetileg is falusiasabbak.

Első városföldrajzi tanulmánya Szarvasról (egy alföldi óriásfaluról) szólt, melyben elsősorban az ember és a táj viszonyát elemezte, a morfológia vizsgálatára még nem tért ki (*MENDÖL 1928*). Áttörést az 1936-ban megjelent „Alföldi városaink morfológiája” c. munkája hozta. Művében megjelent a funkcionális morfológia, felfedezte a kapcsolatot a lakosság foglalkozási szerkezete, társadalmi helyzete és a morfológiai arculat között, mellyel új szemléletet adott, egyben kidolgozta a morfológiai kutatások új módszerét (*MENDÖL 1936*).

Nagyon fontosnak tartotta az empirikus vizsgálatokat, műveiben akkurátus pontossággal leírta az alföldi városok belső részein minden ház és épület formáját, sőt magasságát is. Az emeletes épületeket tovább bontotta, félemeletes, egy-kettő- és háromemeletes, valamint annál magasabb csoportokra. A telektömbi térképeken egyedi jelkulcsokkal dolgozott.

A funkcionális és a morfológiai elemzések szintézisével különböző formacsoportokat különböztetett meg. Megállapította, hogy a beépítés formája összhangban van a benne lakók társadalmi helyzetével (ez az összhang a két

világháború között még valóban létezett Magyarországon). Véleménye szerint a város belső részeitől kifelé haladva a következő formacsoportok vannak:

- a *többszintes zárt* beépítésű épületekben a városok krémjét alkotó nagypolgárok, bankárok, nemesek, a várost irányító politikai elit és nagykereskedők laknak,
- a *kispolgári- és a hézagos kispolgári sorházakban* kispolgárok, hivatalnokok, tisztviselők, kisiparosok, tehát többnyire szellemi munkát végzők, illetve a terciér szektorban dolgozók élnek,
- a falusias, hóstáti típus, mely döntően a fizikai munkások, még inkább a mezőgazdaságból élő őstermelők lakhelye.

Mendöl 1941-ben írta meg Bulla Bélával közösen, a „*Kárpát medence földrajza*” című művét, amelyben a szerző kiterjesztette városmorfológiai kutatásait a Kárpát medence jelentősebb városaira. Bemutatta röviden a nagyobb magyar városok kialakulását, fejlődését, arculatát és szerkezetét (*BULLA - MENDÖL 1941*).

1963-ban jelent meg főműve „Az általános településföldrajz”, amely a világon először foglalkozott a településföldrajz általános kérdéseivel. Ebben összegezte eddigi kutatásait, benne a települések beépítésével és azok szerkezetével kapcsolatos eredményeket (*MENDÖL 1963.*).

Kutatásai során feltérképezte a nem lakóhelyi funkciók térbeli elhelyezkedését a városokban és azokat is térképre rajzolta. Véleménye szerint a II. világháború előtti Magyarországon a városok funkcionálisan négy övezetre voltak oszthatók:

- *Városmag*, amely a nagyvárosokban központi üzleti negyed (CBD), egyben ezt az övet nevezte el *első munkahelyi öv*nek. Vizsgálatai alapján a CBD akkor még csak Budapesten jelent meg.
- Belső, más néven *első lakóhelyi öv*.
- *Iparforgalmi öv*, amely a második munkahelyi öv, nagy helyigényű üzemekkel, esetenként kisebb munkás telepekkel.
- Külső, vagy *második lakóhelyi öv*, amelyben akár sektorszerűen helyezkedhetnek el a munkásnegyedek, villanegyedek és szegénynegyedek.

Mendöl megjegyezte, hogy a kisvárosokban többnyire csak városmag és lakóhelyi öv található, legkívül pedig elvértve egy-egy gyár, üzem, illetve mezőgazdasági terület. Még nem különített el városi zöldövezetet.

3. PARADIGMAVÁLTÁS, TELEPÜLÉS-MORFOLÓGIAI KUTATÁSOK AZ ÁLLAMSZOCIALIZMUSBAN

A funkcionális morfológia módszere lassan terjedt, kevés követője akadt, ennek alapvetően három oka volt:

- Nyugat-Európában már az első világháború előtt megerősödött a várostervezés, amelyeknél a beépítésben a különálló, többszintes tömbházakban látták a jövőt, olyanokban, ahol már a forma és a funkció között semmi összefüggés sincs (*WAGNER 1911*).
- A városok népességének robbanásszerű növekedése a két világháború között még inkább előtérbe helyezte a városok tervszerű létrehozását és a városi alaprajzok, valamint a háztípusok szigorúan csak funkcionális kialakítását. Erre az irányzatra a magas, tömbszerű beépítés volt a jellemző a cityben, a városok szélén földszintes családi házakkal (*LE CORBUSIER 1934*).
- Az angolszász területen elterjedtek a szociálgeográfiai kutatások, melyek a városok lakóinak a társadalmi helyzetéből kiindulva vizsgálták a települések szerkezetét. A szovjet városföldrajzi kutatások (jelentős politikai nyomásra) szintén a funkciók vizsgálatára helyezték a fő hangsúlyt. A morfológiai jellegű kutatásokat polgári jelzővel illették, és nem támogatták.

A fentiek együttes eredményeképpen II. világháború után hazánkban is visszaestek a városföldrajzi kutatások, csak egy-két monografikus tanulmány készült (*PÁLMAI 1955, 1957*). Az '50-es évek elejétől szakmai és ideológiai vita indult, a településföldrajz helyzetéről és jövőjéről. 1960-ban egy ankéton tisztázták, hogy melyek a szocialista településföldrajz korszerű és modern irányzatai, és kijelölték a támogatott kutatási irányzatokat (*ABELLA 1961*). Maga az ankét egyébként Mendöl munkásságának a bírálatából állt. Bírálták (polgári jelzővel illették) a túlzott morfológiai és történeti kutatásokat, leszögezték, a múltból csak az a fontos, ami megmagyarázza a jelent.

Ennek ellenére a II. világháborút követően még születtek a morfológiával is foglalkozó városföldrajzi tanulmányok, egy-egy város (Paks, Dunaföldvár) feldolgozása kapcsán (*WALLNER 1958, 1961*). Ezekben a szerző arra kereste a választ, hogy az új társadalmi és gazdasági rend(szer) miként változtatja meg a városok arculatát és szerkezetét. Következtetései: még nem mutatható ki érdemi változás, ill. még van összefüggés az arculat és a foglalkozási/funkcionális tagozódás között. A kutatások többnyire városokra irányultak csak néhány szerző foglalkozott a falvak településföldrajzával, s közülük voltak, akik az arculati sajátosságokat is kutatták (*MAJOR 1965*).

Az ankét után előtérbe kerültek a tisztán funkcionális szemléletű városföldrajzi kutatások, melyek közül kiemelkedik Lettrich Edité, aki a városok funkcionális szerkezetének az átalakulásáról értekezett két jelentős művében (*LETRICH 1964, 1973*). Felhívta a figyelmet az alföldi tanyás városok szerkezeti sajátosságaira, valamint a városszerkezeti vizsgálatok fontosságára. Monográfiáiban megállapította a városok funkcionális morfológiai övezeteit és kimutatta a nagyobb városokban a központ mellett megjelenő alcentrumok kiépítésének a szükségességét

Az 1970-es évtizedben sorra születtek, elsősorban a KSH megyei igazgatóságain dolgozó statisztikusok és közigazdászok tollából, a városok belső funkcionális tagozódását vizsgáló tanulmányok, amelyek tisztán funkcionális jellegűek voltak, teljesen kihagyták a morfológiai szemléletet (*ÁGÓ - WOLFART 1977, GARAI-NÉ - HECZEI-NÉ 1976, HORVÁTH 1966, LITS-NÉ 1977, MOLNÁR 1975, NOVÁK - TÚRÓCZI - VARGA 1974*). Ezek a tanulmányok egy-egy város funkcionális szerkezetét mutatták be, elsősorban statisztikai adatokra (népesség, lakások) támaszkodva, és ezeknek a településeken belüli változásai alapján határolták el a városrendezési körzeteket.

Ebbe a sorba illik be Sümeghy Mihály tanulmánya is, aki a hazai középvárosok funkcionális tagolódásának általános jellemzőit tárta fel, hasonló szempontok alapján (*SÜMEGHY 1968*). Veresegyházi Béla azonban részben Mendöl módszereihez tért vissza Szolnokról írt tanulmányában (*VERESEGYHÁZI 1982*).

Becsei József az 1960-as években még csak funkcionális kérdésekkel foglalkozott (*BECSEI 1964, 1965*). Ekkor a legfontosabb városi szerepkör ugyanis az ipar volt. Később fordult a települések belső térbeli differenciálódása és a település-morfológiai kérdések felé.

Az 1970-es évektől kezdve újjáélesztette a *Mendöl féle morfológiai irányzatot* és ezen az alapon kezdte meg a békési városok szerkezetének a feltárását. Ő alkalmazta először a népszámlálási adatok széleskörű (népszámláló körzetenkénti) felhasználását, melyet funkcionális morfológiai megközelítéssel kombinált (*BECSEI 1973, 1977*). Vizsgálatait kiterjesztette a városok külterületeire is.

Főbb megállapításai és eredményei:

- A szocialista társadalmi és gazdasági viszonyok átalakították az alföldi mezővárosok arculatát és szerkezetét.
- Az arculat és a funkcionális tagozódás között az összefüggés már kevésbé mutatható ki. Az építmények élettartama hosszabb, mint ahogy a lakosság foglalkozási szerkezete és társadalmi helyzete változik, ezért gyakran diszharmónia alakul ki a tartalom és a forma között. Vagyis a szocialista társadalomban gyorsan lejátszódó foglalkozási átrétegződést nem tudták követni a beépítés formák változásai. A diszharmónia fokozódott a szocializmusra jellemző és egyre nagyobb mértékben elterjedő új, tömbös beépítés, vagyis a lakótelepek megjelenésével, hiszen a tömbházak lakásai teljesen azonosak, kívülről semmi sem mutatja meg, hogy ki lakik bennük.
- Kimutatta (a Mendöl-féle formacsoportokra alapozva) a városokra jellemző beépítési típusokat.
 - zárt sorú többszintes,
 - zárt sorú földszintes,
 - félig zárt földszintes,

- többszintes tömbös,
 - fésűs,
 - családi házas,
 - hóstáti típus,
 - villaszerű,
 - vegyes (átalakulóban lévő, nem tipizálható).
- Véleménye szerint változatosabbá vált a beépítés, megjelentek a városokban a többszintes tömbös lakóházak, a városok külső részein egyre jobban elterjedtek a szabályos, kezdetben négyzet alaprajzú, egyforma családi házak. Mindkettőt a hirtelen megnövekedett lakásigény hozta létre. Utalt rá, hogy a tömbös beépítés elterjedésével, a városiasabb forma kialakulásával nagyrészt eltűnnek a kisvárosi sorházak és a félig zárt sorházak is.

Becsei támaszkodott Mendöl korábbi kutatásaira, többek között átvette tőle a morfológiai kutatások eszköztárát, ám továbbfejlesztette azt. A városok funkcionális szerkezetének a vizsgálatakor nemcsak a beépítést és a különböző funkciókat megjelenítő intézmények, épületek térbeli elhelyezkedését tanulmányozta, hanem a népességnek a térbeli elhelyezkedését (népsűrűség, korösszetétel, foglalkozási szerkezet) is a várostesten belül.

Kutatását kiterjesztette a városok teljes, azaz külterületeire is, így vizsgálta a települések tanyavilágának a morfológiáját is. Főbb eredményeit 1983-ban összegezte egyik művében, amelyben leírja a dél-békési három város funkcionális szerkezetét (Becsei 1983). Véleménye szerint az alföldi városok funkcionális szerkezetét, a szocialista időszakban négy övezet alkotja, melyek a következők:

- városmag, városközpont,
- belső lakóöv,
- iparforgalmi övezet,
- külső lakóöv.

4. ÚJ RENDSZER, ÚJ LENDÜLET, AVAGY MI VÁLTOZOTT 1990 ÓTA?

Egy település (város) arculata, belső szerkezete mindig változik. Az arculat általában lassabban követi a funkcionális változásokat. Ám egy politikai és gazdasági rendszer gyors átalakulása felgyorsítja a folyamatokat. Így volt ez a II. világháborút követően, és 25 évvel ezelőtt, a rendszer újbóli megváltozásakor is. Nem véletlen, hogy a települések belső szerkezetére vonatkozó kutatások 1990 után ismét előtérbe kerültek. Céljuk az átalakulás mozgatóerőinek a bemutatása volt, melyben a figyelem fókusza a nagyvárosokra, különösen

Budapestre irányult, hiszen a változások itt jelentek meg először és a legnagyobb mértékben (*BELUSZKY 1998, BELUSZKY – GYŐRI 2004, IZSÁK 2003, KOVÁCS 1993, 2003*). A kutatók az ingatlanpiac megváltozására, a nagyvárosi szegregációra, a városrészek rehabilitációjára, az ipari területek- és a városközpontok funkcionális átalakulására koncentráltak (*EGEDY 2005, KISS 2009, KOVÁCS 2005, SIKOS T. – HOFFMANN 2004*).

Ismét megnőtt az empirikus kutatási módszerek jelentősége, mely kiegészült a statisztikai adatok feldolgozásával, és megkezdődött az adatok térinformatikai eszközökkel történő ábrázolása. A kutatások kezdetben egy-egy problémára fókuszáltak, és kevésbé foglalkoztak a városok arculati és szerkezeti kérdéseivel.

Egy évtizeddel a rendszerváltozás után már látszódtak a változások a hazai városok arculatában és szerkezetében. Ezeket próbálta meg bemutatni és összegezni két nagyobb kutatás. Az egyik (2001-2004) a hazai vidéki városaink, a másik (2010-2014) Budapest településmorfológiáját mutatta be (*CSAPÓ 2005, CSAPÓ – LENNER 2015*). A kutatások kiterjedtek a beépítés (arculat) változásaira, a beépítési típusok vizsgálatára, az épületek és a területek funkcionális hasznosítására, mindebből fakadóan a városok funkcionális övezeteinek a lehatárolására, az egyes övezetek jellegzetességeinek a bemutatására és a változások mögött álló okok feltárására. A kutatások döntően empirikus jellegűek voltak, de támaszkodtak a KSH statisztikai adataira és elektronikus térképekre (Google Maps), az ábrázolásnál pedig különböző térinformatikai szoftverekre.

A kutatások főbb eredményei és megállapításai a következők:

- A hazai városok arculata és szerkezete gyorsan és mélyreható módon változott.
- A változások a nagyobb városokban hamarabb kezdődtek, gyorsabban, ill. nagyobb mértékben történtek, és napjainkban is tartanak.
- A változások mögött a gazdasági és politikai rendszer átalakulása áll, így elsősorban:
 - A piacgazdaság kiépülése (szabad ingatlanpiac, piaci telekárak, tőkeerős külföldi cégek megjelenése, posztindusztriális és fogyasztói társadalom kialakulása).
 - A city menedzsment szerepének az erősödése a városkép és szerkezet tudatos alakítása, a városfejlesztés, városrehabilitálás, településrendezés eszközeivel.
 - A településrendezési tervek szabják meg a kereteket, amin belül a piaci szereplők döntenek.
- Alapvetően városiasabbá vált a városok arculata, a megnövekedett horizontális zártság és vertikális tagozódás következtében.

- Változtak a beépítési típusok: eltűnőben van a fésűs, fokozatosan kiszorul a földszintes zárt- és hézagos, növekszik a többszintes zárt, domináns marad, egyben változatosabbá válik a családi házas.
- A korábbi állami lakótelepek szerepét átvették a piaci alapon épített lakóparkok.
- Jelentősen átalakult a városok funkcionális szerkezete:
 - Az államszocializmushoz képest felgyorsult a city képződés folyamata, a city területe kiterjedt, a nagyvárosokban már megfigyelhető a city belső tagozódása.
 - A városközpont (city) mellett szubcentrumok alakultak ki a városok külső részein, a kivezető utak, elkerülő körgyűrűk mentén.
 - Az ipari területek aránya csökkent. Az övezet funkcionálisan átalakult és differenciálódott, megtalálható benne rozsdáövezet, hagyományos ipari, közlekedési, kommunális infrastrukturális terület és új ipari park egyaránt.
 - Önálló övezetként jelent meg a zöldterület, mely nem lakó-, de nem is munkahely.
 - Megnőtt a városokon belül a nem lakófunkciójú területek aránya.
 - A lakóövezetnek továbbra is két része van, belső és külső, előbbi területe kissé csökkent, utóbbié növekedett.

IRODALOM

- ABELLA M.** (1961): Ankét a településföldrajz helyzetéről és feladatairól. Földrajzi Értesítő 1. sz. Budapest, pp. 121-127.
- ÁGÓ E. - WOLFART M.** (1977): Kecskemét belső tagozódása és városrészeinek főbb jellemzői. Területi Statisztika 3. sz. Budapest, pp. 261-272.
- BECSEI J.** (1964): Békés funkcionális településföldrajza. Földrajzi Értesítő. 4. sz. Budapest, pp. 463-489.
- BECSEI J.** (1965): Békés funkcionális településföldrajza. Földrajzi Értesítő 1. sz. Budapest, pp. 463-489.
- BECSEI J.** (1973): Az alföldi mezővárosok szerkezetének átalakulása. Földrajzi Közlemények 1. sz. Budapest, pp. 37-67.
- BECSEI J.** (1977): Az agrárvárosok átalakulásának néhány jellegzetessége. Alföldi Tanulmányok I. kötet. Békéscsaba, pp. 96-116.
- BECSEI J.** (1983): Békéscsaba, Békés, Gyula és tanyavilágának település-morfológiája. Akadémiai Kiadó, Budapest. 208 p.
- BELUSZKY P.** (1998): Város a térben, városszerkezet, városrészek, agglomeráció. In: Beluszky P. - Kovács Z. (szerk.) Budapest kézikönyve I. kötet. Magyarország megyei kézikönyvei 20. CEBA Kiadó, Budapest, pp. 82-99.

- BELUSZKY P. – GYŐRI R.** (2004): Budapest ipari övezetének kialakulása. In: Barta Gy. (szerk.) A budapesti barnaövezet megújítási esélyei. MTA Társadalomkutató Csoport, Budapest, pp. 17-35.
- BULLA B. – MENDŐL T.** (1941): A Kárpát-medence földrajza. - Országos Köznevelési Tanács, Budapest, 420 p.
- CSAPÓ T.** (2005): A magyar városok településmorfológiája. Savaria University Press, Szombathely, 204 p.
- CSAPÓ T. – LENNER T.** (2015): Budapest településmorfológiája. Savaria University Press, Szombathely, 388 p.
- EGEDY T.** (2005): A városrehabilitáció hatásai a lakásmobilitásra és a társadalmi mozgásfolyamatokra. In.: Egedy T. (szerk.) Városrehabilitáció és társadalom. MTA FKI Budapest, pp. 103-159.
- FODOR F.** (1929): Településföldrajzi kutatások. Földrajzi Közlemények 8-10. sz. Budapest, pp. 131-137.
- GARAI L.-né – HECZEI B.-né** (1976): Nyíregyháza belső tagozódásának a vizsgálata. Területi Statisztika 2. sz. Budapest, pp. 87-98.
- GYÖRFFY I.** (1913): A fekete-körös völgyi magyarság. Településföldrajzi tanulmány. Földrajzi Közlemények 10. sz. Budapest, pp. 451-552.
- GYÖRFFY I.** (1926): Hajdúböszörmény települése. Föld és Ember. Budapest.
- HASSERT, K.** (1907): Die Städte geographisch betrachtet. Leipzig 163. Bd.
- HORVÁTH L.** (1966): Tatabánya funkcionális morfológiája. Földrajzi Értesítő 2. sz. Budapest, pp. 225-236.
- JANKÓ F.** (2005): A települések belső szerkezetének vizsgálata: a „Mendöl módszertől” a szociálgeográfiáig. Földrajzi Közlemények 1-2. sz. Budapest, pp. 15-30.
- IZSÁK É.** (2003): A városfejlődés természeti és társadalmi tényezői. Budapest és környéke. Napvilág Kiadó, Budapest, 177 p.
- KISS É.** (2009.): Budapest ipari területei az utóbbi évtizedben. Tér és Társadalom 2. sz. Győr – Pécs, pp. 69-87.
- KOVÁCS Z.** (1993): A társadalmi-gazdasági átalakulás hatása Budapest városfejlődésére. Földrajzi Értesítő 1-4. szám. Budapest, pp. 41-49.
- KOVÁCS Z.** (2003): Budapest térszerkezetének átalakulása a rendszerváltozás után. In: Győri R. – Hajdú Z. (szerk.) Kárpát-medence, települések, tájak, régiók, térstruktúrák. Budapest, pp. 312-329.
- KOVÁCS Z.** (2005): Budapest történelmi városrészeinek átalakulása a rendszerváltozás után. In: Enyedi Gy. (szerk.) A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, pp. 51-68.
- LE CORBUSIER** (1934): La ville contemporaine. Paris.
- LETTRICH E.** (1964): Esztergom, a dorogi iparvidék városa. Földrajzi Tanulmányok 3. Akadémiai Kiadó, Budapest, 181 p..

- LETTRICH E.** (1973): Kecskemét, legnagyobb tanyás városunk. Földrajzi Közlemények 1. sz. Budapest, pp. 1-17.
- LITS J.-né** (1977): Szolnok belső tagozódása és városrészeinek főbb jellemzői. Területi Statisztika 1. sz. Budapest, pp. 295-305.
- MAJOR J.** (1965): A magyar falvak morfológiai sajátosságainak néhány vonása. Településtudományi Közlemények, 17. Budapest, 156 p.
- MENDÖL T.** (1928): Szarvas földrajza. Debrecen. 87 p.
- MENDÖL T.** (1936): Alföldi városaink morfológiája. Közlemények a Debreceni Egyetem Földrajzi Intézetéből, Debrecen. 132 p.
- MENDÖL T.** (1963): Általános településföldrajz. Akadémiai Kiadó, Budapest. 465 p.
- MOLNÁR GY.** (1975): Székesfehérvár népessége, városrészenkénti főbb jellemzői és alapvető ellátottsága. Területi Statisztika 1. sz. Budapest, pp. 140-149.
- NOVÁK Z. - TÚRÓCZI J.- VARGA J.** (1974): A városok belső strukturális tagozódásának statisztikus vizsgálata Szombathely példáján. Területi Statisztika 3. sz. Budapest, pp. 87-99.
- PÁLMAI M.** (1955): A szegedi városalaprész morfológiája. Földrajzi Értesítő 2. sz. Budapest, pp. 225-241.
- PÁLMAI M.** (1957): Szeged utcahálózata. Földrajzi Értesítő 3. sz. Budapest, pp. 345-361.
- PRINZ GY.** (1922): Magyarország településformái. Magyar Földrajzi értekezések III. Budapest, 201 p.
- SCHWENDTNER I.** (1935): Miskolc településföldrajza. Geographica Pannonica 15. Pécs, 41 p.
- SIKOS T. T. - HOFFMANN I.-né** (2004): A fogyasztás új katedrálisai. Magyarország az ezredfordulón, sorozatszerkesztő Glatz F. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 380 p.
- SÜMEGHY M.** (1968): A magyarországi középvárosok belső funkcionális tagozódása. Területi Statisztika 2. sz. Budapest, pp. 84-99.
- VERESEGYHÁZI B.** (1982): Szolnok funkcionális szerkezetének fejlődése. Földrajzi Értesítő 1. sz. Budapest, pp. 67-97.
- WAGNER, O.** (1911): Die Grosstadt. Wien, 125 S.
- WALLNER E.** (1958): Paks településképe. Földrajzi Értesítő 2. sz. Budapest, pp. 193-209.
- WALLNER E.** (1961): Dunaföldvár településképe. Földrajzi Értesítő 1. sz. Budapest, pp. 67-97.